

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94:477(32.001)

Ткаченко В.М.

УКРАЇНСЬКИЙ ШЛЯХ: ВІД ДЕРЖАВНОСТІ ПРИВАТИЗОВАНОЇ – ДО ПРАВОВОЇ

Стаття присвячена огляду та аналізу книги І. Клямкіна «Яка дорога веде до права?». Вона є щоденником, який вів автор у «Фейсбуці» у 2014-2017 рр., в центрі уваги якого – ключові події цих років в Україні та реакція на них російської влади та суспільства, а також їх відображення у політиці інших держав, насамперед США та ЄС. Розмірковуючи над цими подіями через їх бачення в елітарній та масовій свідомості, автор описує два різноспрямованих вектори – український та російський – пострадянської історичної еволюції в їх співвідношенні з ідеєю права.

Україна переживає епоху змін. Це не означає, що процеси переходу – від державності приватизованої до державності правової – неодмінно закінчатся досягненням вихідних цілей в повному обсязі. Але, як вважає І. Клямкін, все, що відбувається в Україні, могло б становити інтерес для тих, хто бажає системних змін і в Росії.

Ключові слова: український досвід, неправова державність, верховенство права, пострадянська корупційна система, кланово-корпоративні зв'язки, спеціалізовані антикорупційні інститути, судова реформа.

Книгу І. Клямкіна «Яка дорога веде до права?» (Москва, 2018 р.), за глибиною наукового аналізу та інформаційної насиченості, не можна читати як полегшений захоплюючий бестселер, хоча і відірватися від читання теж неможливо. Кажу це з погляду громадянина України, який вже виробив певний імунітет щодо оцінок історії та сучасних проблем України з боку багатьох російських авторів. Доводиться рахуватися з тим, що війна об'єктивно створює соціальний контекст брехні і нині це стало суворою реальністю. Мимоволі вже не просто старанно, як це прийнято в науці, піддаєш все сумніву. Насправді все гірше: починаєш недовірливо ставитися до будь-якого судження з боку представників «братнього народу». І від цього нікуди не дітися: як кажуть французи – «на війні, як на війні».

Інтродукція

Однак переглядаючи книгу професора І. Клямкіна всі побоювання йдуть геть – його толерантність і глибока дослідницька культура просто обеззброюють. Починаєш розуміти витоки рідкісної нині доброзичливої позиції до України: вони в любові до своєї Батьківщини, до Росії, в якійсь непереборній тузі за її щасливу долю і благополуччя людей, які в ній мешкають. Тієї туги, яку автор книги намагається вгамувати воістину каторжною працею щодо узагальнення важкого і неоднозначного досвіду сусідньої України, яка зробила спробу прориву в інший, ніж було до того, історичний стан.

Тому приймаєш і бачення І. Клямкіним української перспективи: з Майдану – цього храму Революції гідності – належить рухатися дорогою до права. А дорогу ще потрібно знайти, а потім з неї не сходити, хоч би якою вибістою вона не була. З цього приводу позиція професора визначена в передмові книги таким чином: «Українці на цю дорогу вийшли, але поки її не пройшли, а питання про те, чи пройдуть, чи не звернуть, залишиться відкритим доти, доки не пройдуть або не звернуть. А я, вдивляючись здалеку в їх рух і бажаючи їм успіху, переймаюся водночас і відчуттям спостерігача переломних історичних подій, що намагається зрозуміти їх хід і сенс ще до того, як вони завершилися. Подій, в яких протистоять один одному наявне буття і буття потенційне, представлені інтересами, історичними можливостями і волею різних суб'єктів. І якщо інтереси піддаються розумінню, то можливості і вольові ресурси виявляються тільки в процесі розгортання самих подій» [1, с. 18].

Скажу відверто – дати узагальнений аналіз книги І. Клямкіна в одній публікації – справа непосильна. У будь-якому разі, нині ситуація в Україні не визначена, соціум перебуває в стані біфуркації, а рух політичних подій може змінити свою траєкторію в будь-якому, навіть важко передбаченому, напрямі. Адже цикл суспільно-політичних подій не замкнувся, його підсумки невідомі, а рівнодіючі зіткнення різних, часто принципово протилежних, інтересів проглядаються хіба що на найближчу короткострокову перспективу. А тому думки і судження, викладені в книзі є інтелектуальним згустком високої енергетичної напруженості, спрямовані на подолання існуючих проблем, але, водночас, і застережливі щодо потенційної небезпеки «виплескування», як це не раз вже бувало в історії України.

Отже, поки ставлю перед собою завдання посильне – піддати аналізу судження, викладені лише в розділі «Новий досвід України і Росія». А попереду, сподіваюся, книзі І. Клямкіна судилася добра і довга доля бути покладеною в основу глибокого наукового дискурсу про проблеми трансформації посткомуністичної неправової державності – в правову. У будь-якому разі, як мені видається, викладені в книзі матеріали будуть затребувані при написанні не однієї дисертації.

Проти течії

Як стверджував булгаковський герой Іешуа Га-Ноцрі, «говорити правду легко і приємно». Водночас життя доводить, що утвердити царство істини в цьому світі ще не вдалося нікому. Тим не менш, справа науки – відстоювати Істину, Добро і Красу, всупереч усім перипетіям буття. Тим більше всупереч війні, яка тільки й може що «санкціонувати брехню щодо політичних супротивників, як справу честі, доблесті і героїства» [1, с. 398]. Так само підкоряючись прагненню українців відстоювати свій вибір долі всупереч спробам Росії «нав'язати свій проект сусідам». Адже в чому-чому, зазначає професор І. Клямкін, а в одному російські ідеологи і пропагандисти праві:

альтернативна цивілізація Росії зробить все можливе і неможливе, щоб «європейський вибір України перекрити» [1, с. 397].

Однак, і це варто зазначити, не всі складнощі й невдачі в Україні можна (та й годі!) списувати на війну. І ось тут І. Клямкін показує нам приклад того, як дослідник має протистояти усталеній течії і спробувати розглянути хід історичних подій за допомогою більш потужної оптики з наявністю надвисокої роздільної здатності: «Зловив себе на думці, що майже всі ми, які пишуть в Росії про Україну, повністю поглинені війною і політикою, від неї похідною. Те, що відбувається після Майдану з українською державністю витіснене на периферію свідомості і мислення. А тим часом це і є найголовніше» [1, с. 398].

Проблема проблем для України, у баченні професора І. Клямкіна, полягає в тому, наскільки Україні вдасться просунути до верховенства права у здійсненні державних реформ. Справа не в тому, чи вдасться або не вдасться цій змученій країні впоратися з втіленням у життя широко описаної в науковій літературі ортодоксальної моделі «модернізації» в стилі горезвісної «вестернізації». А все тому, що в умовах пострадянської України ніякий шаблон не спрацьовує: «Історії відомі трансформації абсолютистсько-монархічних і тоталітарних політичних систем у правові. Але в ній не було прецедентів переходу в правовий стан квазідержави посттоталітарного типу, приватизованої групами приватних інтересів, які зуміли саме право перетворити в інструмент, що дозволяє, водночас, це ж право безкарно зневажати» [1, с. 398].

І все ж всупереч історичній інерції українське суспільство висловило на Майдані глибоке бажання такий прецедент створити. Того ж вимагали від нової української влади Брюссель і Вашингтон після підписання угоди про асоціацію України і ЄС. Здавалося справа за малим: українське суспільство має висунути зі свого середовища бажану національну еліту, здатну такі необхідні реформи здійснити. Але держапарат Україні «після Майдану дістався тотально прогнилий» [1, с. 400]. А тому в процесі просування до мети стала раптом виявлятися непіддатливість проблеми реформування. З'ясувалося, що посткомуністична неправова державність не перетворюється в державність правову. До того ж, ця пострадянська система демонструє стійкість – вона блокує будь-які спроби демократизації політичної системи. І з нею поки не в змозі впоратися ні вільні вибори, ні існуючі поза державним контролем ЗМІ, ні прийняті антикорупційні і люстраційні закони.

Наприклад, 9 жовтня 2014 р. президентом України П. Порошенком був підписаний закон «Про очищення влади», тобто – про люстрацію. Згодом Верховна Рада України прийняла в першому читанні антикорупційну стратегію. Ці документи мали на меті очищення влади і були спрямовані в першу чергу проти зловживань посадових осіб вищого рангу. Наступні перевибори Верховної Ради 26 жовтня 2014 р. привели до створення конституційної більшості. Спочатку здавалося – ніщо не говорить про те, що депутати

переслідують лише мету збереження колишньої системи влади і себе в ній. Більш того, багато хто з них сприймався в громадській думці історично амбітними людьми, які усвідомлюють, що нині в Україні багато поставлено на карту й іншого такого шансу інтегруватися в Європу надалі може вже ніколи не бути.

Але потім почало приходити розуміння того, що ситуація в суспільстві багато в чому виявилася більш в'язкою, ніж очікувалося. Держава, вибудована під приватні інтереси правлячої верстви, стала чинити відчайдушний опір будь-яким спробам перетворити її в державу правову. Саме з урахуванням цієї особливості президент П. Порошенко назвав першочерговим завданням реформування судів і правоохоронних органів. До того ж, запропонував запросити на посаду голови антикорупційного комітету іноземця, не пов'язаного зі старим кадровим складом. Була висловлена думка про допуск до урядових постів України громадян інших держав. Ці заходи повинні були запустити відлік нового часу, що свідчить про те, що Україна намагається витягти себе з пострадянського трясовиння.

Система

Але тут на повну силу позначився найважливіший фактор, що відображає сутнісну сторону пострадянської державної системи. Йдеться про корупцію, яка, за визначенням І. Клямкіна, в цій системі «вже не аномалія, а норма, органічно властивий цій системі спосіб існування і внутрішньої комунікації». Більш того, з часом приходить розуміння того, що «політична революція, проти неї [системи] спрямована, сама по собі порушити її і замінити іншою не може. Принцип її функціонування («гроші-влада-гроші»), який обслуговує приватні інтереси олігархів і бюрократії, встиг глибоко вкоренитися, а ґрунту для альтернативного йому принципу верховенства права в системі немає, він повинен бути в неї привнесений ззовні, тобто з громадянського суспільства. Але у владно- і олігархозалежному соціумі ідея альтернативного правового порядку не може набути сили і волі для його, цього порядку, утвердження» [1, с. 407].

У радянській комуністичній державності все було простіше: широким народним масам протистояв чиновницький бюрократизм, що уособлював колективного експлуататора людських і природних ресурсів. У посткомуністичній державності система суспільних взаємовідносин ускладнилася: над пересічною людиною-трудівником з'явився, поряд з чиновником, невідомий раніше персонаж – «олігарх». Ось ця нова верхівкова надбудова утворює надзаконну систему взаємовигідного співтовариства, яке функціонує в Україні за формулою «гроші-влада-гроші», а в Росії за формулою «влада-гроші-влада». Специфіка двох країн і їх відмінність, за І. Клямкіним, проявляється в тому, що «в Росії зберігається інерція держави, в якій ще у XVIII ст. проявляло себе поєднання «військового стану», тобто армійської організації життя, і «торжища», тобто торгівлі посадами. В Україні ж традиція

«військового стану»... після розпаду СРСР залишилася в минулому, але традиція «торжища» виявила глибинну вкоріненість і колосальної сили опірність спробам її викорінення» [1, с. 28].

І ось обставини склалися так, що післямайданній Україні випала особлива доля в еволюції радянського простору. Країна стала своєрідним політичним «полігоном», на якому випробовується можливість трансформації цієї «держави-торжища» на державу правову без революційної зміни правлячого політичного класу, який називає себе «елітою». І не біда, що цей досвід поки що повчальний не стільки результативними рішеннями, скільки виявленням складних проблем на шляху трансформації. Як то кажуть, суть справи не в тому, де ми нині перебуваємо, а в тому, куди ми рухаємося. Зрештою, важливо навіть осмислення джерел тих труднощів, які призвели поки що до незначних успіхів.

І. Клямкін посилається, зокрема, на аналіз відомого українського економіста О. Пасхавера, який звернув увагу на історичну своєрідність пострадянського суспільства, зокрема українського. Наприклад, фундаментальною обставиною, що визначає суперечливий характер української революції, вважає О. Пасхавер, є соціальні цінності пасивної більшості українського народу. Йдеться про стратегію виживання, вироблену століттями проживання в інших державах, найчастіше у ворожому середовищі. І ця стратегія рятувала згодом український народ і в кривавому ХХ ст., і в новітній історії вже суверенної незалежної держави. Коротко цю життєву мудрість можна висловити кількома дієсловами: довіряй тільки своїм, приховуй свої плани й інтереси, не виходить – обмани, не виходить – підкупи. В результаті важко нині уявити собі, як можна будувати свою державу при відсутності довіри до цієї ж держави, її законів, інститутів.

Однак було б некоректно не бачити, що в цій відсутності довіри криється і сувора народна правда. Той капіталізм, який утворився на пострадянському просторі, є мережею монополій, в якій нувориші-власники, в союзі і під прикриттям бюрократії і політикуму, отримують свою монопольну ренту, ділячись з тими, хто їх «кришує». У підсумку, верхівку гігантської корупційної піраміди увінчує група з 10-15 осіб нагорі. А сама архітектура піраміди складає сотні тисяч дрібніших монопольних утворень. Ось це і є та соціальна матриця, що складає тканину українського пострадянського життя. У ній вплетене все, зокрема пересічні громадяни, які змушені шляхом корупції реалізовувати і захищати свої права. Ця соціальна матриця виникла і виявилася надзвичайно стійкою через те, що цілком поєднується з домінуючою стратегією виживання.

Далі О. Пасхавер дає пояснення стійкості цієї олігархічної матриці наступним чином: «По-перше, вона постійно відтворює негативний відбір еліт. Чесні професіонали, якщо вони потрапляють в бюрократію або політикум, змінюються на корупційно здатних «своїх». По-друге, підтримується монопольна структура у всіх справах, де тільки це можливо. Монополія перешкоджає розвитку. У цьому причина нашої бідності. По-третє, все наше

формальне законодавство і неформальні норми підлаштовані під інтереси олігархату. Корупційність еліти, монопольна організація всіх публічних справ і корупційність всіх формальних і неформальних норм створюють важко розв'язувані проблеми для реформаторів. З'явився герой-радикал, який бажає розрубати цей вузол одним ударом, його чекала б або ганебна поразка, або економічний і соціальний колапс країни» [2].

Мимоволі виникає запитання – «Так чи була Революція гідності?» – за таких результатів? Революцію, відповідає О. Пасхавер, важко визначити в межах добра і зла, користі і шкоди. Гарантовані тільки зміни: еліта розділилася, що і є необхідною умовою перемоги революції. Влада була надана найбільш далекоглядним представникам старого політикуму. Вони, без сумніву, ліберали, але технології проведення реформи у них не радикально-революційні, скоріше, їх можна назвати переговорно-реформаторськими. Тиснути там, де можливо, а не «ламати через коліно». Водночас глибоке знання олігархічної матриці і її трактування права допомагає їм в цьому процесі.

Зрушення

Чи поділяє ці трактування О. Пасхавера його російський колега І. Клямкін? Судячи з усього – повною мірою. Він вважає аналіз українського досвіду справою вельми корисною, якщо не для російської влади, то вже, поза сумнівом, пізнавальною для опозиції. Однак, вона «уникає навіть їх опису в їхній конкретній пострадянській своєрідності». Ось це небажання враховувати пострадянську соціальність, на думку професора І. Клямкіна, «зайвий раз підтверджує мало не принципове небажання людей, прагнучих системних змін, із цієї соціальності і її особливостями рахуватися» [1, с. 435].

Тому замість конкретної кропіткої роботи з аналізу пострадянської соціальності деякі опоненти І. Клямкіна міркують, навіщо, мовляв, витратити даремно час на досягнення своєрідності цієї соціальності, якщо є спільні принципи реформування, для всіх країн однаково вірні і багаторазово випробувані досвідом? Ось їх, ці принципи, в разі отримання влади, і треба впроваджувати. А вони давно вже описані і всім відомі: вільна політична конкуренція, чесні вибори, незалежність суду від інших гілок влади, обмеження повноважень президента, відповідальність уряду перед парламентом та інше, настільки ж відоме. А все інше, мовляв, то від лукавого.

Так ось, в першому наближенні все це в Україні вже зроблено. Водночас, зазначає І. Клямкін, в публічному дискурсі України все наполегливо лунають слова, що нічого суттєвого не зміниться доти, доки на державній службі не встановиться пряма залежність між злочином і покаранням. Тобто – безособова правова норма не затверджується сама по собі. Отже, публічну вербальну війну з корупцією варто завершити, перевівши її в інституційну площину, а відповідні спеціальні структури для цього вже створені.

Йдеться насамперед про законодавче впровадження Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) – державного правоохоронного

органу з широкими силовими повноваженнями, на який покладається попередження, виявлення, припинення та розкриття корупційних злочинів, скоєних вищими посадовими особами. Бюро було створене Президентом України 16 квітня 2015 р. Це був реальний крок до Європи – подібні структури існують в США, Польщі, Франції, Сінгапурі, Ізраїлі та Індії. У вересні 2015 р. була створена Спеціалізована антикорупційна прокуратура, покликана здійснювати нагляд під час попереднього розслідування НАБУ і оскарження незаконних судових рішень.

Закономірно виникає питання: чи вдасться Україні розрубати таким чином гордіїв вузол корупційних зв'язків і оборудок? Чи вдасться НАБУ зберегти автономію, яка їй передбачена законом і одночасно встояти перед політичним і адміністративним тиском, уникнути якого дуже важко? Адже мовиться про пострадянський чиновницько- і олігархозалежний соціум з певним типом культури, для якого підпорядкування безособовій правовій нормі, м'яко кажучи, не імперативно. На всі ці питання і сумніви у І. Клямкіна немає однозначних відповідей, адже інституційні перетворення ще не завершені: «корупційні злочини треба не тільки виявляти і кваліфіковано розслідувати, необхідно, щоб після слідства виносилися справедливі вироки судів. За існуючої в Україні судової системи це сумнівно, її належить реформувати, але необхідні закони Верховною Радою ще не прийняті» [1, с. 431].

За всіх сумнівів професор І. Клямкін висловлює впевненість у неминучості упровадження Вищого антикорупційного суду. Він стверджує, що все, що відбувається в Україні на наших очах – це живий і дієвий досвід реформування пострадянської державності й соціальності. Він повчальний своїми успіхами і невдачами. Немає сумніву в тому, що зв'язана в пострадянському чиновницько- і олігархозалежному соціумі еліта тісно пов'язана між собою інерцією кланово-корпоративних зв'язків і зобов'язань. Але є й сили, які протидіють їй. Вони є подвійним тиском як з боку українського громадянського суспільства, так і Заходу, що ставить економічну і політичну підтримку України в жорстку залежність від спрямованості й темпів реформ.

Це дає надію на появу світла в кінці тунелю: «В цій системі, як показує історія пострадянських держав, правова суб'єктність сама собою не проростає. І Україна тут не виняток. Але в Україні є один плюс, який прийнято вважати мінусом. А саме – її повна залежність від Заходу, його економічної і політичної підтримки. А той висуває жорсткі умови такої підтримки, серед яких – створення правової державності. І усвідомлення цієї залежності перекриває конфлікти інтересів і політичні розбіжності, що здаються непримиренними...» [1, с. 420].

Затори

У визначенні джерел заторів звернемося спочатку до низових, але широко поширених прикладів. В Україні проходять конкурси на посади керівників держкомпаній. Справа начебто добра – конкурси проводяться, щоб прибрати

ставлеників колишніх чиновників і олігархів. Але ось парадокс – заявки на участь ні від кого, крім ставлеників колишніх чиновників і олігархів, не надходять.

Тепер піднімося на сходинку вище – до конкурсів на посаду прокурорів. За інформацією Ю. Луценка, голови президентської партії і лідера її парламентської фракції, 75% заявок – від діючих працівників прокуратури, більшість яких, за його оцінкою, «навчилися тільки порушувати справи і їх продавати». У підсумку, робить висновок І. Клямкін, «виходить, що в країні маса людей з юридичною освітою, але бажання замінити злочинуватих правоохоронців вони не виявляють» [1, с. 410].

Але чи тільки в небажанні справа? Не виключаю, що багато претендентів на вакансії вже випробували на собі силу відторгнення з боку олігархату й існуючої бюрократичної системи всіх неугодних людей, що не пройшли апробації системою. Нагадаю про вчинок відомого менеджера, члена Римського клубу Б. Гаврилишина, який подав свого часу в адміністрацію президента В. Ющенка довгий список молодих людей з України, які отримали освіту в Оксфорді та Кембриджі. Судячи з усього, нікому з них ніякої посади не було запропоновано.

Подальше перебування деяких «варягів» на міністерських посадах після Революції гідності теж виявилось короточасним, а часто і провальним. Коментуючи їхні звільнення, О. Пасхавер пише: «Для мене вкрай болісними були зовні благородні відставки реформаторів, покликаних на високі посади. По-моєму, це абсолютне дезертирство... Для мене звільнення чиновників з посад – це абсолютно те ж саме. Просто дезертирство. В таких обставинах треба, зіпивши зуби, триматися до останньої секунди за свою посаду і робити те, що вважаєш за потрібне. І потім продовжувати робити. Судитися, відновлюватися на посаді і продовжувати роботу» [2].

І. Клямкін має власне бачення проблеми. Він схиляється до того, що обидві сторони дуальної опозиції – пострадянська влада та громадянське суспільство, цією владою незадоволене – в самих собі не знаходять ресурсів для трансформації системи влади. Українське громадянське суспільство, показавши зразки самоорганізації на Майдані, у волонтерському русі і в справі оборони країни, схоже на те, не дуже налаштоване вписуватися в державну організацію задля її очищення і оновлення: «Щодо того, що треба міняти систему, а не окремих людей в системі, в Україні майже консенсус. Популярна ця думка і в російських опозиційних колах. Але такий акцент ідеї демонтажу системи ризикує залишитися дзвінкою ритуальною фразою, адресованою тій же системі, яку хотіли б демонтувати. Для її перетворення потрібні люди, багато людей, які не пройшли в ній школу службової розпусти» [1, с. 410]. Чи зуміє Україна впоратися з цим завданням – покаже час.

Піднімося ще на сходинку вище – до структури державного управління. Проблемним, з погляду І. Клямкіна, залишається питання про життєздатність

парламентсько-президентської форми правління. Ця форма використовується в світі дуже рідко, тому що в ній закладено інституційний конфлікт між виборцями, що наділяють значними повноваженнями президента, з одного боку, і главою уряду, який формується парламентською більшістю – з іншого. Чому в Україні пішли цим шляхом, на якому не раз спіткався президент В. Ющенко? Тому що зіткнулися з президентським монополізмом в особі В. Януковича, який перетворював державу на вотчину. Нині знову зіткнулися з конфліктогенністю парламентсько-президентського правління, що періодично загрожує розпадом правлячої коаліції.

Узагальнюючи низку урядових криз, можна зробити висновок, що всі вони викликані зіткненням національних інтересів і партійних егоїзмів. Одні партії не бажають брати на себе відповідальність за болючі перетворення, інші – бажають ці перетворення заблокувати, треті – зміцнити свої слабкі нинішні політичні позиції. Ці зіткнення похідні, зокрема, і від самої парламентсько-президентської форми правління. Чи витримає Україна цю напругу, чи засвідчить життєздатність, чи виявить реформаторський потенціал для системної модернізації? Це важливо не тільки для України: «це важливо для всього пострадянського простору, де президентське правління синонімічне авторитаризму, а парламентська форма правління, крім країн Балтії, не знаходить для себе відповідної політичної культури» [1, с. 415].

Тобто, політична криза в Україні не є похідною від мети цивілізаційного вибору – питання євроінтеграції під сумнів ніким публічно не ставилося. Розкол викликаний малою результативністю просування до мети. Феномен малої результативності, вважає професор І. Клямкін, похідний «від невіддатливості для перетворення пострадянської політико-економічної і адміністративної системи. Тієї, яка чверть століття вибудовувалася на приватних і групових інтересах великого бізнесу і зрощених з ним внутрішньо консолідованих корпорацій (чиновницької, прокурорської, судової, армійської та інших), що приватизували державу. Післямайданна влада, відчуваючи крім іншого, й кадровий голод, намагалася поєднувати реформування системи з урахуванням цих інтересів, з чого мало що вийшло. Часткові нововведення, привнесені в систему за збереження її базових параметрів, призвели до слабкої керованості, економічного спаду, невдоволення населення і, як наслідок, політичної кризи, викликані розпадом правлячої парламентської коаліції, частина якої теж вписана в старосистемні корпорації» [1, с. 415-416].

Висновок напрошується один – вщент вичерпала себе стратегія балансування між: 1) громадянським суспільством, що вважає цю стратегію невідповідною духу Майдану; 2) вимогами західних союзників, незадоволених темпами і якістю перетворень; і 3) впливовими групами інтересів, що блокують ці перетворення. Чи готова Україна до зміни стратегії – залишається питанням.

Логіка реформування

Логіка реформування систем пострадянського типу з приватизованою державністю до останнього часу не була описана. Таким чином, Україні доводиться цю логіку відкривати на власному досвіді спроб і помилок. Можна було уявити, що Революція гідності паралізує приватні і корпоративні інтереси на користь інтересів загальнонаціональних. Але, зазначає І. Клямкін, «повоєнне українське керівництво таким шляхом не пішло. Чи то війна тому причина, чи то, крім неї, і щось ще – питання цікаве, але я не відчуваю в собі готовності всерйоз його обговорювати» [1, с. 416].

Тоді звернемося до версії українського візаві. О. Пасхавер зазначає, що наслідки революції взагалі передбачити неможливо. Часто перетворення тривають десятиліттями, а тому 1991 р., 2004 р. і 2013 р. – це етапи однієї і тієї ж революції, пов'язаної зі зміною долі України. До того ж революції – це завжди криза, якій протистоїть не спокійне і благополучне минуле, а відвернена катастрофа. У нашому конкретному випадку мовиться про запобігання «шкоди від неухильної втрати своєї ідентичності, від зрощення з російською імперською агресивною ментальністю, від втрати свободи як життєвої необхідності, від поклоніння державі та її авторитарним вождам, від підпорядкування принизливій стратегії виживання» [2].

Успіх революції багато в чому залежить від того, як швидко нова влада впорається із завданням трансформації суспільних відносин. Тут важлива якість революційного класу. В Україні він такий, який є. На відміну від великих революцій минулого, наші революціонери не створили необхідних передумов взяття влади: ні тобї справжніх партій, ні належної політичної культури, ні довгої лави яскравих лідерів. А тому, вважає О. Пасхавер, варто виходити з того, що «нинішня влада не випадкова і сама є об'єктивною обставиною. Влада не завойована, а надана Майданом із урахуванням інших перерахованих вище об'єктивних обставин, очевидно, адекватна ситуації» [2].

Все інше – це вже наслідок: у наявності слабкий струс української соціальної матриці – олігархату; повільна зміна еліт не дозволяє кількості перейти в якість; млява імплементація реформ швидше створює населенню проблеми, ніж вирішує їх. Як наслідок, «народний популізм» підігривається професійними радикалами, «політичними куховарками» і платними плакальниками. У підсумку створюються передумови контрреволюції, яка завжди вдається до бунтів і (або) зовнішньої агресії.

Ці висновки О. Пасхавера жодним чином не порушують логіку аналізу, здійсненого І. Клямкіним. Російський аналітик також констатує, що в постмайданній Україні перевага була віддана розбудові нових інститутів в режимі компромісу. Сторони цього компромісу: 1) громадянське суспільство, налаштоване революційно; 2) західні партнери, які готові рахуватися з труднощами реформаторів, але не ціною перетворення реформ в їхню імітацію; і 3) ті приватні корпоративні егоїстичні інтереси, які сподівалися пристосувати

зміни до себе. Кожен компроміс – справа тимчасова. Тому «в процесі того, як хвиля революційних настроїв і очікувань спадала, опірність цих інтересів зростала, і з часом стало очевидним, що кордон, позначений словом «корупція», консолідовані групи «олігархів», чиновників, прокурорів, суддів просто так не здадуть» [1, с. 416].

Політична криза і відставка уряду А. Яценюка засвідчили вичерпаність стратегії компромісу. Новий прем'єр-міністр В. Гройсман заявив про намір протиставити стратегії компромісу стратегію іншу, але яку саме, події покажуть пізніше. До того ж, багато що залежало від кандидатури нового Генерального прокурора – чи стане ним представник прокурорської корпорації, або ж перевагу буде віддано людині збоку. Адже, згідно з оцінкою І. Клямкіна, «сама прокуратура стояла досі на сторожі старосистемної інституційної гнилі, сама перебуваючи всередині неї і забезпечуючи її правову недоторканність» [1, с. 417].

У підсумку новий Генеральний прокурор Ю. Луценко був призначений всупереч прокурорській корпорації. З його боку було продемонстровано розуміння того, що прокуратура, поряд із судовою системою, виявилася чи не головною перешкодою у перетворенні пострадянської державності в державність правову. Навряд чи хто візьметься впевнено стверджувати, що новому Генпрокурору вдасться в найкоротші терміни очистити прокуратуру від корупційної скверни. Але це призначення було сприйнято в суспільстві як зримий імпульс наступу на приватні й корпоративні інтереси тих, хто приватизував державу, а також для нейтралізації популізму. Крім того, в червні 2016 р. відбувся зсув і на іншому напрямі – судовому. Верховна Рада проголосувала за зміни до Конституції, що стосуються правосуддя та судовоустрою. Зокрема, була введена конституційна норма про кваліфікаційну оцінку суддів і їх конкурсний відбір, що покликана значно змінити їх склад. Крім того, законодавчо закріплюється жорсткий контроль над доходами і витратами суддів.

Водночас 31 жовтня 2016 р. ознаменувався в Україні великою подією: був останній день подачі декларацій про доходи, витрати і майно посадових осіб і їх сімей в систему електронного декларування. Система з'явилася у відповідь на вимогу ЄС, що зумовило її запуск наданням Україні безвізового режиму. В результаті були зареєстровані декларації державних службовців, зокрема з президентом, главою уряду, чиновниками вищого рангу, депутатами, суддями. Суми часом вражаючі – до сотень тисяч і мільйонів доларів і євро, як і обсяг нерухомості. Ухилитися від подачі декларацій неможливо, за приховування доходів і джерел передбачено кримінальну відповідальність.

Який буде антикорупційний ефект – сказати важко. Однак мислилося, що українська судова реформа стане завершальною ланкою в ланцюзі перетворень, покликаних інституційно забезпечити те, що іменується протидією корупції. У цій низці Національне антикорупційне бюро має виявляти і розслідувати факти

корупції вищих посадових осіб. А вже після слідства суди, будемо сподіватися, винесуть справедливі вироки. Ці функції й покладено на Вищий антикорупційний суд, який, на жаль, на момент виходу книги І. Клямкіна все ще не був створений. Тому-то з остаточними висновками російський дослідник поки і не поспішав ділитися. І його можна зрозуміти. Хоча і проміжні результати поки що не особливо вражають: «враховуючи, що кадровий склад суддів поки, в основному, залишається колишнім, запущена судова реформа до його очищення ще не дійшла» [1, с. 422].

Досягнуте

В кінці листопада 2016 р. в Україні відзначили річницю, що минула з моменту її відмови від закупівлі газу у російського Газпрому. Справа не тільки в тому, що купувати його довелося за завищеними цінами, а й тому що перепродаж російського газу в Україні був складовою частиною широких корупційних оборудок, на яких багато хто нажив несправедливий капітал. Схвальне сприйняття цієї новини суспільною думкою країни дало підставу сподіватися, що й інші реформи в Україні здійсняться. Хоча і почуття невдоволеності постійно нагадує про себе. На телевізійних каналах України, що назагал належать тим же олігархам, тези антиурядової пропаганди варіюються у визначених межах: від «нічого не змінюється» – до «змінюється, але на гірше». На цьому тлі спокійна і зважена оцінка поточних подій – чи то вона йде від російського аналітика І. Клямкіна, чи то від українського О. Пасхавера – має протверезний ефект.

З погляду О. Пасхавера, необхідне чітке розуміння точки відліку. На жаль, у цьому сенсі нам мало в чому допоможуть вищі світові соціальні та економічні досягнення розвинених країн. Варто визнати, що в цьому масштабі наші зміни просто непомітні. Але, якщо підходити реалістично, і за точку відліку взяти те «дно», якого ми в соціальному контексті досягли за правління В. Януковича, і того економічного спаду, яке отримали внаслідок післямайданної кризи, то все буде сприйматися в дещо іншому світлі. Тут наші досягнення, нехай і скромні, позначилися в наступному: 1) фінансова стабілізація; 2) помітне економічне зростання (слабке) на тлі війни, масової міграції, втрати ринків, розриву зв'язків з основним партнером; 3) відновлення боєздатної армії, локалізація війни; 4) мирне розміщення 1,7 млн. переміщених осіб. У площині реформування країни досягли: 1) розгортання антиолігархічних інститутів; 2) здійснення безвізового статусу в ЄС; 3) високих зовнішніх оцінок країн Заходу (з постійним «але!»). У площині формування політичної нації домоглися масового добровільного звільнення суддів і входження України до трійки європейських країн, де громадяни найбільше готові зі зброєю в руках захищати свою країну (разом з Польщею і Фінляндією). Звернемо увагу – усі три народи до 1917 р. входили до складу Російської імперії [2].

Якщо узагальнювати досягнуте, то, відштовхуючись від «дна», ми отримали за чотири роки безпрецедентні – якщо не зміни, то істотні зрушення. А в

контексті європейських параметрів – ледь помітний початок. Але, як зазначає професор І. Клямкін, європейські політики вважають, що реформи в Україні здійснюються. Керівник групи міжнародних радників Л. Бальцерович вважає, що реформи йдуть, хоча і не без помилок. Крім того, в спільній доповіді Європейської комісії і Зовнішньої дипломатичної служби ЄС реформи, що впроваджуються в Україні, високо оцінюються й названі «інтенсивними і безпрецедентними». Мається на увазі, перш за все, реформування законодавства та створення нових структур, здатних забезпечити втілення прийнятих нових законів у життя. Біда в тому, що більшості людей ці оцінки та констатації оптимізму не додають: «найчастіше розповідають про те, що на їх житті позитивні загальні показники ніяк не позначаються, що бізнес вести важко, доходи нижче нікуди, чиновники як кради, так і крадуть, а олігархи як правили бал, так і правлять. Довіри до влади у більшості населення немає, її рейтинги продовжують падати» [1, с. 426].

Заперечувати нічого: «глас народу – глас Божий». Доводиться сподіватися на наукову екстраполяцію шляхів вирішення існуючих проблем. З одного боку, певну частку оптимізму вносить ставлення широких народних мас до опозиції, яка в своєму прагненні до влади вдається до популістської риторики і вимагає дострокових виборів. Поки що у неї мало що виходить. А це означає, що населення залишає шанс існуючому правлячому класу демонтувати непридатну систему і просунути до системи правової. Не виключено, зазначає О. Пасхавер, що «на тлі суєти квазіреволюційних проектів проклонеться продуктивний політичний проект революційного класу. Якщо не проявиться втома всіх суб'єктів революції. Якщо повільний темп їх не зруйнує. Якщо спрямованість і спадкоємність змін збережуться» [2].

Знову виникає питання про рушійні сили революційних перетворень в Україні. Не варто всю увагу зосереджувати винятково на факторах в межах державних кордонів – трансформаційні суспільні перетворення нині набувають глобальних обрисів. Так само і українські реформи. Нікуди не дітися, адже вони, по-перше, здійснюються під час війни. По-друге, вони здійснюються старою елітою. По-третє, дія відбувається в парламентсько-президентській республіці з реально розділеними гілками влади і залежністю від законодавців. По-четверте, вони реалізуються під зовнішнім контролем Заходу – перш за все, ЄС, який завершив після довгих перипетій ратифікацію Угоди про асоціацію з Україною.

Це «по-четверте», зазначає І. Клямкін, «є особливо істотним, бо тільки зсередини системне реформування пострадянського українського (і не тільки українського) олігархічно-чиновницького соціального ладу видається проблематичним. І тому зовнішній тиск, похідний від зовнішньої підтримки, виявляється чи не головним мотором змін. Європейська зовнішня правова суб'єктність покликана компенсувати дефіцит суб'єктності внутрішньої» [1, с. 437-438].

Захід на різних рівнях і майданчиках продемонстрував Україні свою підтримку і зацікавленість в успішності її просування на обраному нею європейському маршруті. Європа, США, НАТО, парламентська асамблея ОБСЄ погодилися з українською інтерпретацією мінських угод і українською позицією щодо Криму. Лунали схвальні, а часом і похвальні слова щодо вже зробленого – в банківському секторі, врегулювання держзакупівель, забезпечення енергетичної незалежності, створення системи електронного декларування доходів посадових осіб, виконання всіх вимог, якими зумовлювалося надання безвізового режиму з ЄС... Але за умови, що українці засвідчать власну волю до такого просування.

Зазначимо, що події початку 2018 р. засвідчили глибоку стурбованість Заходу станом справ в Україні, що проявилось у посиленні пресингу. Колишній віце-президент США Дж. Байден заявив на засіданні Ради з міжнародних відносин: «Мене надзвичайно сильно турбує відкочування Києва в питанні боротьби з корупцією». В цьому сенсі він не самотній. Міжнародний валютний фонд, Світовий Банк та ЄС намагаються змусити українських законодавців посилити формулювання законопроекту про створення Антикорупційного суду. Але ті, зі свого боку, хотіли б здійснювати деякий вплив на процес призначення суддів.

У відповідь на це МВФ і Світовий банк не поспішають з фінансуванням, а ЄС погрожує скасувати для українців безвізовий режим, який став одним з найважливіших досягнень П. Порошенка на посаді президента України. У Давосі 23 січня 2018 р. Дж. Байден у властивій йому різкій формі попередив Україну, що без відчутного руху до Європи вона неминуче стане жертвою нападів і тиску з боку Кремля: «Росія не збирається перетинати кордон і захоплювати решту територій країни за допомогою танків. Вона збирається знищити вашу економіку, вона вас прямо поховає, і з вами буде покінчено. І саме в цей момент все покотиться до біса» [3].

Тут, як то кажуть, Україні відступати нікуди – треба триматися до кінця. Процес трансформації суспільства має принести осяжні результати.

Список використаних джерел і літератури

1. Клямкин И. Какая дорога ведет к праву? – М.: Либеральная миссия, 2018. – 1064 с.
2. Пасхавер А. Выбор судьбы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zn.ua/article/print/internal/vybor-sudby-246993_.html
3. Бершидский Л. Как президент Украины обманул Джо Байдена. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/politic/20180126/241293730.html>

Ткаченко В.Н. Украинский путь от государственности приватизированной – к правовой.

Статья посвящена обзору и анализу книги И. Клямкина «Какая дорога ведет к праву?». Она является дневником, который вел автор в «Фейсбуке» в 2014-2017 гг., в центре внимания которого – ключевые события этих лет в Украине и реакция на них российских властей и общества, а также их отражение в политике других государств, прежде всего США и ЕС. Размышляя над этими событиями через их видение в элитарном и массовом сознании, автор описывает два разнонаправленных вектора – украинский и российский – постсоветской исторической эволюции в их соотношении с идеей права.

Украина переживает эпоху перемен. Это не означает, что процессы перехода – от государственности приватизированной к государственности правовой – непременно закончатся достижением исходных целей в полном объеме. Но, как считает И. Клямкин, все, что происходит в Украине, могло бы представлять интерес для тех, кто желает системных изменений и в России.

Ключевые слова: украинский опыт, неправовая государственность, верховенство права, постсоветская коррупционная система, кланово-корпоративные связи, специализированные антикоррупционные институты, судебная реформа.

Tkachenko V. The Ukrainian Way from the Privatized Statehood to the Legal One.

The article is devoted to the review and analysis of I. Klyamkin's book "Which way leads to the law?". It's a diary written by the author on Facebook in 2014-2017, focusing on the key events of these years in Ukraine and the reaction of Russian authorities and society to them, as well as their reflection in the policies of other states, primarily the United States and the EU. Reflecting on these events through their vision in elite and mass consciousness, the author describes two differently directed vectors – Ukrainian and Russian – of post-Soviet historical evolution in their relation to the idea of law.

Ukraine is experiencing an era of change. This does not mean that the transition processes – from the privatized statehood to the legal one – will inevitably result in the achievement of the initial goals in full. But, according to I. Klyamkin, everything that happens in Ukraine could be of interest to those who want system changes in Russia.

Keywords: Ukrainian experience, illegal statehood, rule of law, post-Soviet corrupt system, clan-corporate relations, specialized anti-corruption institutions, judicial reform.